

ВЕЛИКА СИНАГОГА В ОСТРОЗІ

Єврейська громада Острога була однією з найстаріших та найбільш важливих громад Волині. Євреї, ймовірно, оселилися в Острозі ще в XV ст., оскільки найстаріші надгробки, знайдені на єврейському кладовищі, були датовані 1445 роком [1]. Острог відомий в єврейському світі як один з найважливіших центрів релігійної вченості і його рабини були серед найвидатніших постатей Східної Європи. Євреї навіть запропонували власну етимологію назви міста: «літера Тори», що в ашкеназійському варіанті гебрайської мови звучить як «Ос Тора», фонетично схоже на «Острог». Першим відомим рабином Острога на поч. XVI ст. був Р. Калоніус Кальман Габеркастен [2]. Його спадкоємцем був його зять Р. Соломон Лурія (Магаршал, 1510–1573), який пізніше став рабином в Любліні [3]. Наприкінці XVI ст. главою Острозької ешиви та згодом рабином Острога став Р. Ішяя Га-Леві Горовіц (1565–1630), автор дуже популярної кабалістичної книги—Шней лухот га-брит (в аббревіатурі ШЛАГ—Дві скрижалі Завіту) [4].

Вперше існування синагоги в Острозі засвідчено в акті заснування Острозької ординації і розподілі міста між двома власниками 1603 р., де згадано «єврейську школу (тобто синагогу), в якій євреї з обох частин (міста) користуватимуться з вільних молитв і спільного нагляду вельмож» [5]. Синагога була розташована в центрі міста, який належав Олександрю Острозькому та його спадкоємцям.

Найбільш тісно пов'язаний з Острогом та його Великою синагогою був Р. Елізер Самуїл Га-Леві Едельс (Магарша, 1555–1631), авторитетний коментатор Талмуду. Він прибув до Острога після 1615 р. і провів там решту свого життя [6]. Його мурований будинок на Красногірській вулиці [7] зберігся аж до Другої світової війни, а напис на перемичці над входом існував до пожежі 1889 р.; він голосив: «Чужинець на вулиці не ночував, я двері свої відчиняв подорожньому» (Йов 31:32) [8]. На поч. XX ст. два камені, на яких був викарбуваний цей напис, були перенесені до Великої синагоги.

За легендою, Магарша заклад наріжний камінь нової Великої синагоги, яка, мовляв, тому була названа на його честь. Тим не менше, протягом XIX ст. євреї Острога стверджували, що Велика синагога була набагато старішою та існувала ще до часів Магарша. Відвідувачам Острога в 1847 і 1860 рр. розповідали, що синагога побудована

Рис. 1 План Острога, 1793–1795, фрагмент Велика синагога Магарша, під номером 4 праворуч від християнського храму під номером 1. П. Рычков, Дорогами Южной Ровенщины – М., 1989, с. 92

«400 років тому», і що Магарша лише добудував «жіночу галерею» [9]. Менахем Мендл Бібер також стверджував, що «синагога була побудована задовго до Магарша» і поширював думку, що Магарша побудував тільки жіноче відділення [10]. Учасникам експедиції С. Анського 1913 р. розповідали, що синагозі 800 років [11]. Згідно з версією переказу, записаною наприкінці XIX ст., Магарша заклад наріжний камінь ешиви, а не Великої синагоги [12].

Насправді, синагога могла бути побудована після 1627 р., коли власниця центральної частини міста, Анна Алоїза Ходкевич (1600–1654), дочка князя Олександра Острозького, видала привілей, який забороняв будувати синагоги вище, ніж церкви, влаштовувати урочисті єврейські похорони у денний час, гнати горілку по неділях і продавати напої до кінця недільної служби [13]. Мабуть, нова

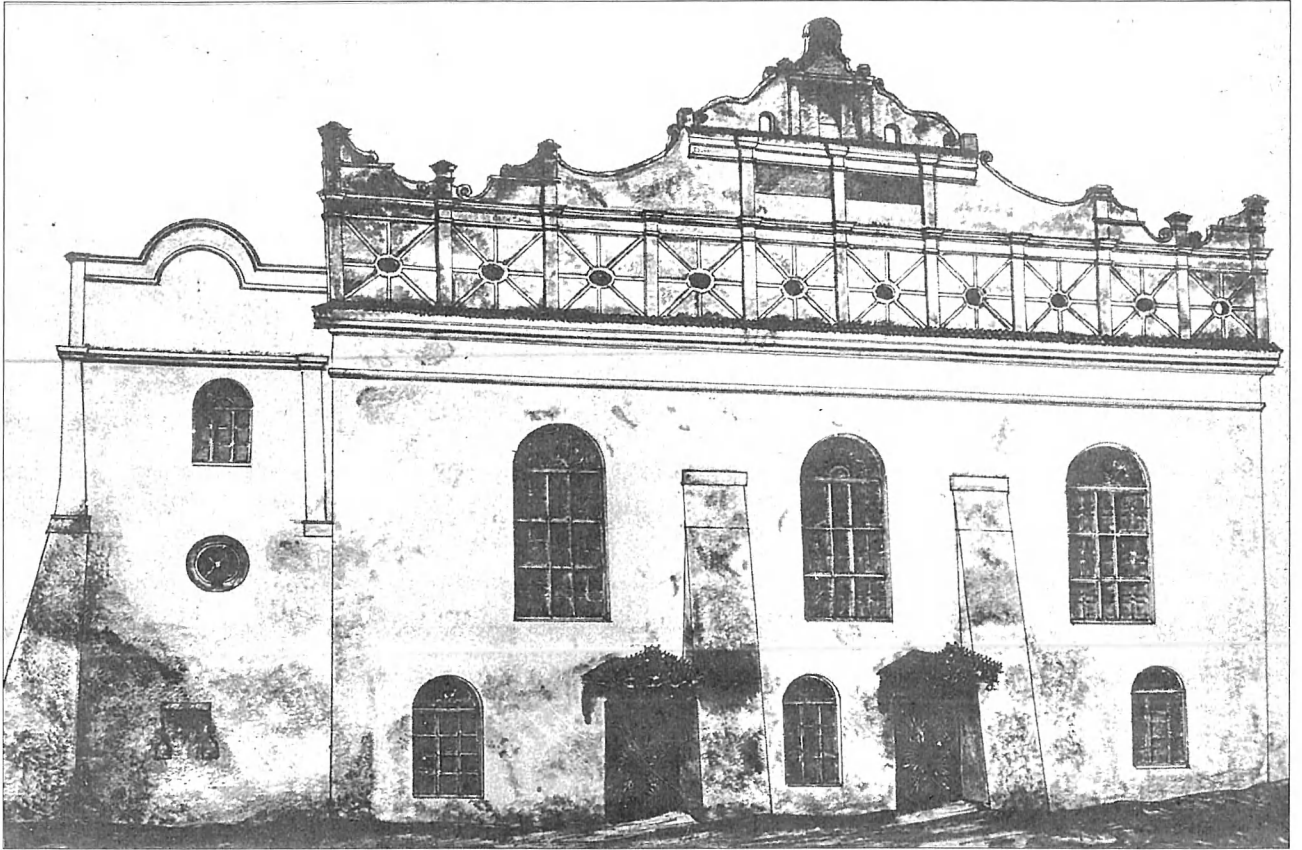

Рис. 2 Велика синагога Магарша, вигляд із заходу. Фото перед 1894 р IS PAN

Рис. 3 Велика синагога Магарша, вигляд з північного заходу Фото 1912 р КНДІТАМ.

Велика синагога постала на тому ж місці, де стояла стара, згадувана 1603 року.

У 1640-і роки, Острог був домівкою Р. Натана Ноти Кагани, рабина міста, і Р. Давида Га-Леві Сегала (бл. 1586–1667), глави ешиви і автора твору Турей Загав—авторитетного коментаря до кодексу Шулхан Арух. Обидва покинули Острог, коли козаки наблизилися до міста 1648 р. [14]. Згідно з історичною хронікою «Йевен Мецула» (Глибокий мул), написаною Натаном Нотою Ганновером, в Острозі козаки «вбили шістсот чоловік, які там залишилися», зруйнували синагоги і перетворили їх на кінські стайні [15]. Півроку потому, 300 євреїв та поляків повернулися до Острога, і були вбиті козаками в березні 1649 р. [16]. Інша єврейська хроніка, «Ца'ар Бат Рабім» (Многая Біда) написана Авраамом сином Шмуеля Ашкеназі, також згадує осквернення синагог [17]. В хроніці «*Петах Тиува*» Габрієля сина Єгошуа, було окремо згадано осквернення синагоги: вона була спалена і перетворена на стайню і місце катування людей [18].

Нищення єврейської громади козаками було настільки значним, що 1661 року в Острозі залишалося тільки п'ять єврейських будинків [19]. Тим не менше, протягом наступних десятиліть Острог знову став одним з найважливіших волинських громад. Рабинат був відновлений Р. Шмуелем Шмельке Заком (помер 1687 р.), онуком Аврагама Зака, котрий був рабином Острога в XVI ст. [20]. Його посада була успадкована його зятем, рабином Нафталі Кацом (помер 1719 р.). Коли 1691 р. Р. Нафталі був призначений рабином Познаня, вони з дружиною по жертвували бронзову менору Великій синагозі [21]. У XVIII–XIX ст. нащадки цих двох рабинів займали рабинські посади в Острозі.

На початку XVIII ст. єврейська громада Острога стала предметом суперечки між власниками двох частин міста. Обидва власники підтримували старшину громад, котрі жили в їхніх маєтках і втручалися в конфлікти між євреями Острога. В результаті, об'єднаний кагал був поділений 1731 р., за ініціативою князя Павла Сангушка, власника Острозької ординації [22]. Згодом, єврейські громадські об'єднання також були розділені, так що згадка про приналежність до тієї чи іншої «сторони» міста стала звичною [23]. Тільки посада рабина Острога залишилася нерозділеною, і він служив в обох частинах громади [24].

Історія євреїв в Острозі у XVIII ст. була відзначена чудесним порятунком громади. Це сталося в червні 1792 р., під час російсько-польської війни. Ця подія була увічнена в пергаментному сувої *Me'ilat Таммуз*, написаному рік потому, 1793 р. [25]. Згідно з *Me'ilat Таммуз*, сталося «справжнє очевидне диво»: «сотні ядер наладованих порохом

і пущених з великих гармат впало на місто [...]. А в святій Великій синагозі міста було повно чоловіків, жінок і дітей, вони заповнили всю синагогу, і вестибюль, і жіночі відділення, і всі верхні зали. А московське військо націлило свої гармати на синагогу, бо було сказано, що вона є оплотом польської армії, але ядра, які вдаряли в стіни синагоги не завдали ніякої шкоди. [...] не вибухнули».

Все це відбувалося ввечері на п'ятий день місяця Таммуза і наступного дня. Назавтра росіяни планували штурмувати місто, але дивним чином вдалося цьому запобігти [26]. Дійсно, російська армія під командуванням генерала Михайла Каховського (1734–1800), рухаючись від Ізяслава, підійшла до Острога ввечері 25 червня 1792 р. (п'ятий день Таммуза) і відразу ж почала бомбардувати місто; наступного дня обстріл тривав. Польська армія під командуванням князя Юзефа Понятовського (1763–1813) мала намір захистити місто, але, за браком озброєння, відступила на Дубно. Таким чином, місто було взяте російськими військами без бою 27 червня 1793 р. [27].

Для того, щоб відсвяткувати такий чудесний порятунок, достойники обох громад Острога і сусідньої спільноти Межиріча, призначили щорічно, на шостий день Таммуза, закривати всі крамниці в місті, і всім людям брати участь у молитвах в синагогах. Крім того, одне із гарматних ядер, яке поцілило в південну стіну синагоги, так і залишили, і воно помітне на фотографіях поч. XX ст. (рис. 4) [28]. Інше ядро висіло на ланцюгу в молитовному залі (рис. 8) [29].

З середини XIX ст. цю чудесну розповідь пов'язувано з ім'ям відомого російського полководця Олександра Суворова (1729–1800). Поза Острогом, такий мотив попадання в сакральну будівлю гарматного ядра чи танкового снаряду, що чудесним чином не спричиняє жодних пошкоджень, розповсюджений у фольклорі східної Європи стосовно католицьких, православних та єврейських храмів [30].

На початку війни між Німеччиною і Радянським Союзом, німецька армія захопила західну частину міста 28 червня 1941 р. Тим не менше, Червона Армія все ще утримувала східну частину Острога, бої всередині міста тривали до 3 липня, і місто зазнало тяжкого руйнування; постраждала й Велика синагога. Вбивство євреїв почалося після окупації всього міста; 4 серпня і 1 вересня приблизно 4500 євреїв було вбито. Решта євреїв були зібрані в гетто навколо Великої синагоги [31] і страчені 15 жовтня 1942 р. [32].

Близько п'ятдесяти євреїв повернулося до Острога 1944 р., але в більшості вони згодом все-таки залишили місто [33]. Коли 1946 р. було знайдено велику кількість сувоїв Тори в музеї Острога,

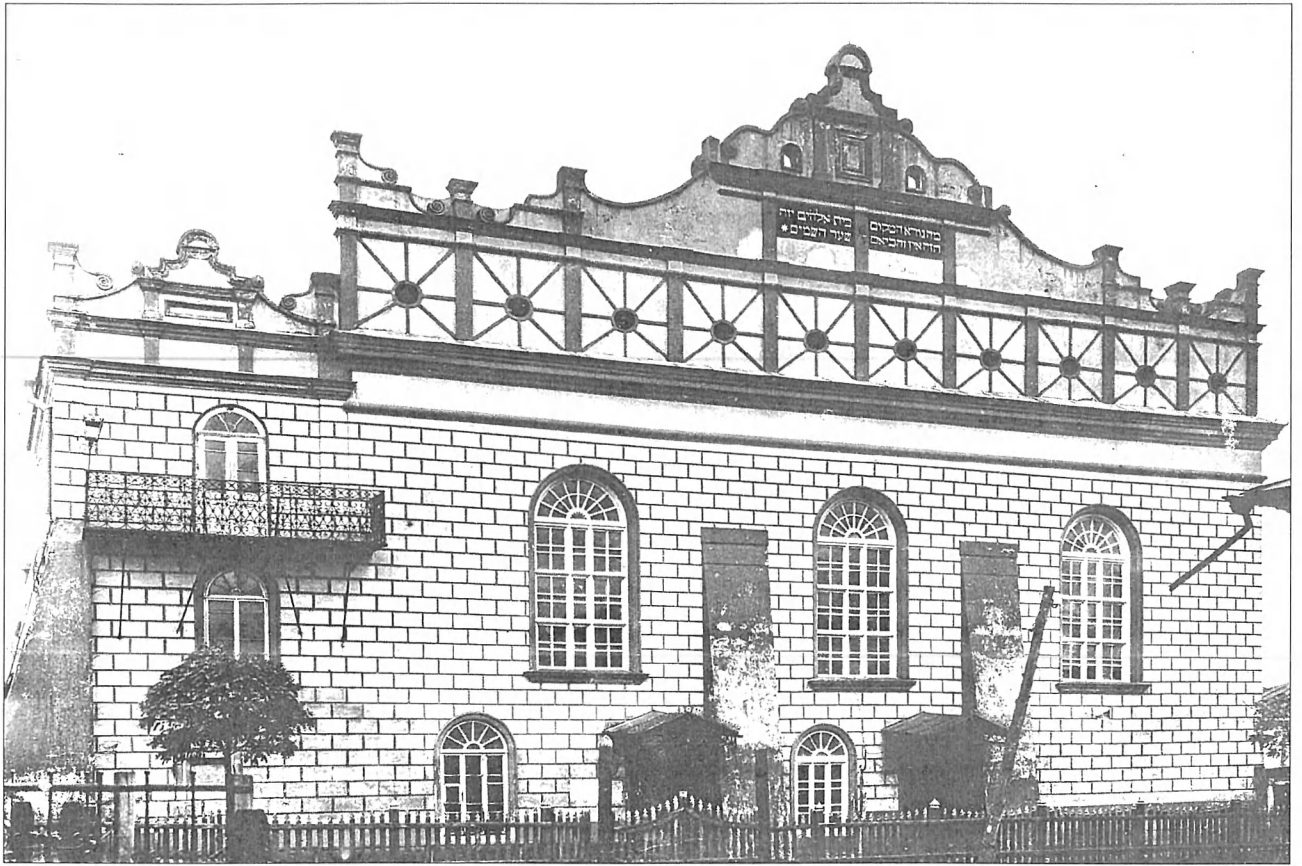

Рис 4 Велика синагога Магаріша, вигляд із заходу. Фото перед 1939 р IS PAN

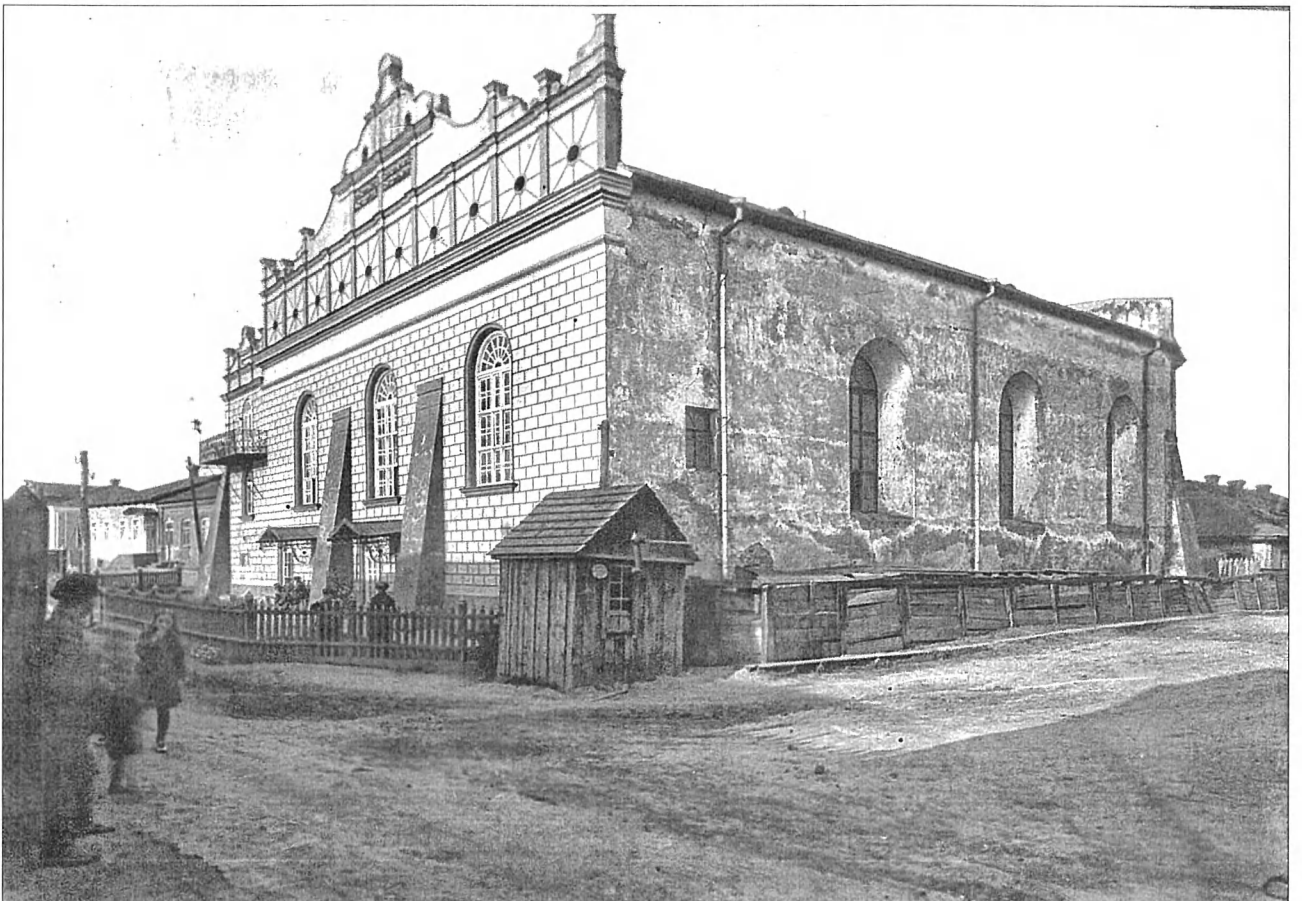

Рис 5 Велика синагога Магаріша, вигляд з південного заходу. Фото Генрик Поддембський, 1922 р IS PAN

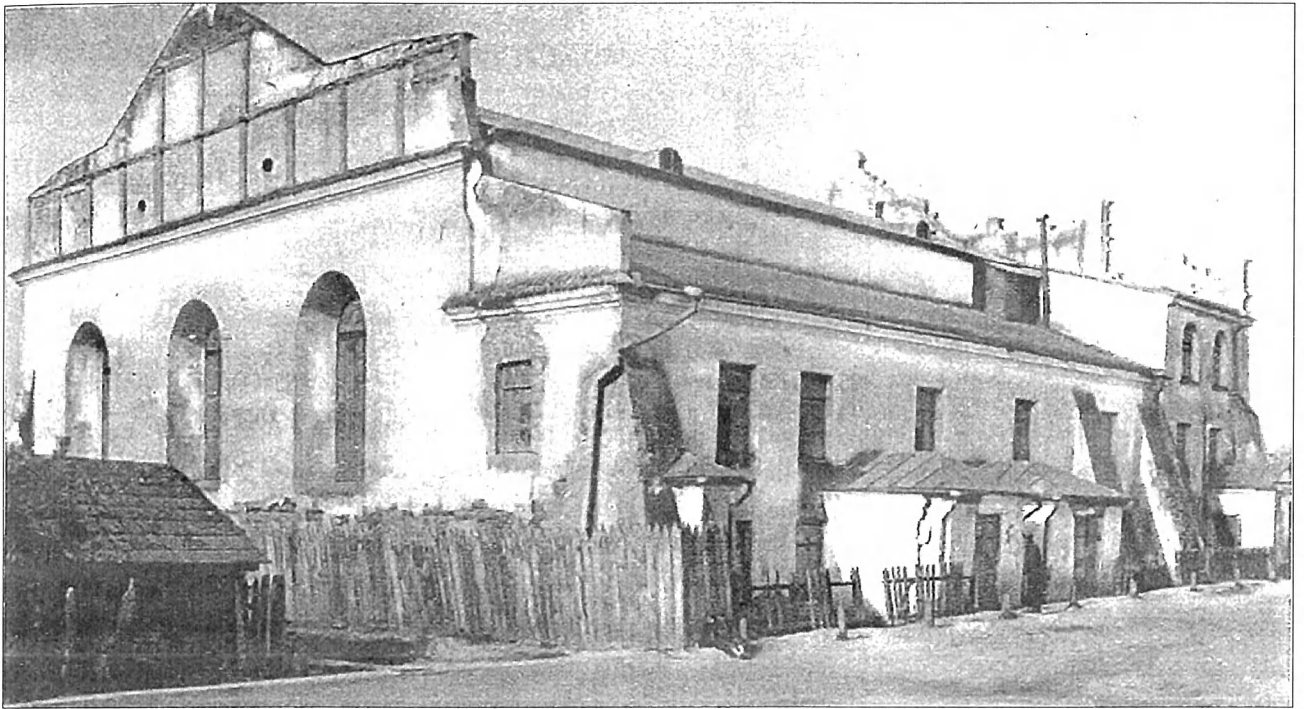

Рис. 6. Велика синагога Магарша, вигляд зі сходу. Фото Шимон Зайчик, перед 1939 р. IS PAN

синагога міста Рівне вимагала передати їй ці сувої, оскільки в Острозі вже не було синагоги [34].

Архітектура Великої синагоги Магарша.

Велика синагога стояла в центрі єврейського кварталу, на південній стороні Старожидівської вулиці в XVII ст., відомої як вулиця Шкільна в XIX і першій пол. XX ст., як сучасна вулиця Лесі Українки. Єврейський квартал зник під час Другої світової війни, і нині синагога оточена луками, садами та малоповерховою забудовою.

Велика синагога була побудована близько 1627 р., після видання власницею Острога привілеїв на зведення синагоги [35]. Її розмір і монументальна брила, хоча і обмежені початковим привілеєм, засвідчують заможність Острозької громади в третьому десятилітті XVII ст.

Загальна композиція та розмір Великої синагоги Магарша подібні до Великої передміської синагоги Львова (1624–1632, не зберіглася до нашого часу), обидві синагоги мають дуже схожі архітектурні деталі та виміри. На основі цих подібностей польський дослідник Шимон Зайчик (1901–1944) висунув гіпотезу про спільне архітектурне авторство обох будівель [36]. Ця гіпотеза була розвинута Сергієм Кравцовим, який зробив припущення, що авторство обох синагог, львівської і острозької, належить майстру Львівського цеху будівничих Якубу (Джакомо) Медлені (Мадлена, Мадлайн, помер 1630 р.). Це припущення спирається на архівні відомості про те, що Медлені працював на князя Олександра Заславського, власника Острога в 1620-х роках. У 1623 р.

Медлені побудував Луцьку браму в Дубні, яким теж володів Заславський. Оскільки ця міська брама дуже схожа до Татарської та Луцької брам Острога, можна припустити, що Медлені перебував в Острозі в ті ж роки [37]. Ще однією відомою роботою Медлені є монастир бернардинців в Ізяславі, котрий також був володінням Олександра Заславського. Найстарішою збереженою частиною монастиря є аттикова стіна, схожа на аттики міських воріт у Дубні і Острозі, а також Великої синагоги Магарша. Все це підсилює припущення, що синагога Магарша також була побудована, або, принаймні, запроєктована Медлені в 1620-х роках [38].

Якщо рання історія синагоги простежується у привілеї 1627 р. і відчитується у фізичних залишках будівлі, вивчення її пізнішого просторового розвитку наштовкується на низку проблем, які можуть бути вирішені лише з певними припущеннями. Увесь масив зовнішніх цегляних і кам'яних стін товщиною близько 2,5 метри, здається, був зведений одночасно, хоча його не можна датувати точно на основі археологічних досліджень. На сході ці товсті стіни оперізують молитовний зал, а на південному заході – суміжну двоярусну частину. Згідно з думкою Марії та Казимира Пехотків, ця частина могла спочатку містити сходи або навіть вежу, як це було в одночасно побудованій Великій синагозі Луцька [39]. Інші частини будівлі, що примикали до молитовного залу із західного боку, мали більш тонкі стіни та були підсилені контрфорсами.

Західний фасад синагоги був увінчаний маньєристичним фронтоном, який, судячи з його стилісти-

ки, може бути датований поч. XVII ст. Цей фронтон схематично зображено в плані Острога 1793–1795 рр. (рис. 1) [40]; на підставі креслення можна зробити висновок, що східний фронтон синагоги був подібний до західного [41]. Таким чином, до кінця XVIII ст. будівля синагоги являла собою цілісний об'єм, витягнутий в напрямку схід-захід, накритий єдиним двосхилим дахом. Пехотки припускають, що дах був спочатку огорожений аттиками на півдні та на півночі, і така особливість споруди начебто була змінена під час пізніших реконструкцій [42]. Дійсно, підвищені кутові частини західного і східного фронтонів (рис. 2–5) більш відповідають типу складчастого погруженого даху, який набув поширення в регіональному будівництві синагог у XVII ст. Дах синагоги зазнав декілька реконструкцій протягом XIX ст., ймовірно, після пожежі 1809 р. [43] та подальшого оновлення коштом Йосифа Йоске, сина Шмуеля Хелмера (пом. 1812), чия епітафія стверджувала, що він був «діячем у Великій синагозі» [44], і після 1884 р., коли місцевий достойник Аба Цві Га-Коен Зусман (1816–1884) заповів гроші на відбудову даху синагоги [45].

Дослідження місця жіночих відділень протягом історії синагоги стикається з серйозними труднощами. Присутність жінок у цій синагозі до поч. XIX ст. не задокументовано, за винятком легенд, які приписують будівництво жіночих приміщень Магарша. Північна стіна молитовного залу свідчить про декілька етапів прибудови суміжних жіночих приміщень (рис. 19). На певному етапі, лучкові отвори з відкосами, які з'єднували жіночі відділення з молитовним залом, були прорублені в два яруси, і їх чисельність та ритм не узгоджуються із загальною дев'ятипольовою схемою залу; початкова фінестрація цієї стіни невідома, хоча може бути виявлена після додаткового археологічного обстеження. На більш пізній стадії, деякі з отворів жіночих відділень були замуровані, а їх розташування приведене у відповідність до загального планування залу, до ритму пілястрів. Судячи зі слідів на зовнішній стороні північної стіни молитовного залу, два яруси жіночих відділень були перекриті бочковими склепіннями з люнетами; така конструкція характерна для поч. XIX, якщо не XVIII ст. Зовні жіночі відділення являли собою двоповерхову прибудову під односхилим дахом, освітлену прямокутними віконними отворами; їхні стіни підпірали імпровізовані контрфорси (рис. 7). Західна частина північної прибудови була підвищена на один поверх, там містилася синагога м'ясників, звана Зівхей Цедек. До північної прибудови були приєднані три зовнішні тамбури під двосхилими дахами. Північні прибудови і західна

частина основного об'єму синагоги були зруйновані під час Другої світової війни.

До початку XX ст. західний, найбільш монументальний фасад мав два прямокутні дверні прорізи з металевими навісами над ними, трьома відносно невеликими і асиметрично розташованими арковими вікнами нижнього ярусу (крайнє південне вікно було замуроване 1912 р.) і трьома високими арковими, симетрично розташованими вікнами верхнього ярусу (рис. 2–5). Західну стіну підпірали два похилих контрфорси, які досягали бази арок верхніх вікон.

Фасад був увінчаний профільованим антаблементом, який підтримував двоярусний фронтон. Нижнім ярусом фронтону служив аттик стіни; він був розділений на десять полів і декорований радіальним маньєристичним візерунком, з круглим отвором по центру кожного поля. Поділ верхнього ярусу фронтону був узгоджений з горизонтальним ритмом аттику, його стиль поєднував риси польського маньєризму і бароко. Центральне поле фронтону містило гебрайський напис: «Яке страшне це місце! Це не що інше, як дім Божий, і це брама небесна» (Буття 28:17) [46].

Північна частина західного фасаду належала до бічної прибудови. Найстаріша фотографія, зроблена до 1894 р., відтворює цю частину: вона прорізана невеликим квадратним вікном в нижньому ярусі, круглим вікном над ним, і арковим вікном над круглим (рис. 2). Цю частину завершував парапет з центральним півкруглим фронтоном, який, судячи по стилістиці, міг би бути датований I пол. XIX ст. Північний кут західної стіни підтримував контрфорс. На наступному етапі, що передувало 1912 р. (рис. 3–5), кругле вікно переробили на прямокутне, над ним був встановлений балкон, і аркове вікно було реконструйовано в дверний проріз для виходу на балкон. Балкон був огорожений кованим металевим огороженням із ліхтарями по боках. Гебрайський напис частково прочитується на парапеті над балконом: «Ця синагога належить товариству Зівхей Цедек в Острозі». У ході реконструкції 1912 р., фронтон північної частини був перебудований за зразком головного фронтону, і старий напис був відтворений на його фризі. Характер цієї реконструкції являв тогочасний «історичний» підхід до реставрації: вся пам'ятка, в тому числі її різночасові частини, була «реставрована» в «завершеному стані», якого насправді ніколи не існувало в минулому.

Крім стилізації північного фронтону, під час реконструкції 1912 р. з'явився новий загальний декор західного фасаду, що імітував ренесансний руст. Цього фасаду сьогодні не існує, оскільки вся західна частина будівлі і північна прибудова були

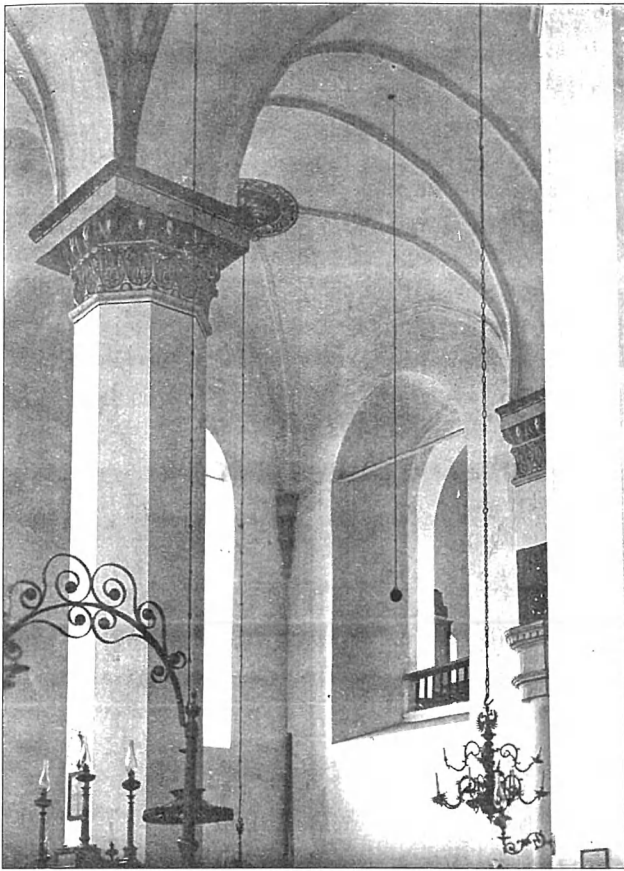

Рис 8 Велика синагога Магарша, інтер'єр, вигляд на південний захід
Фото Соломон Юдовін, 1912–1913 рр СРЛ.

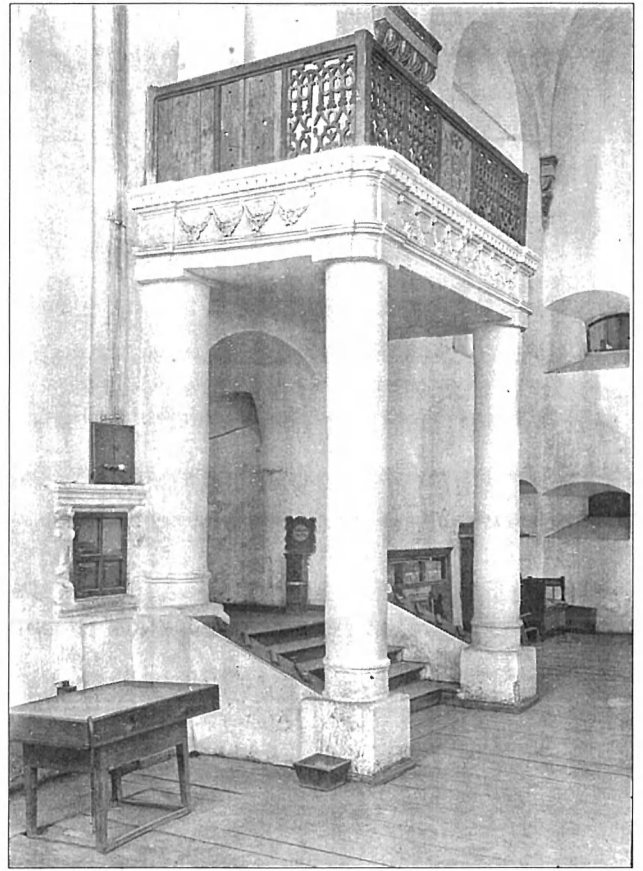

Рис 9 Велика синагога Магарша, інтер'єр, вигляд на північний захід Фото Шимон Зайчик, перед 1939 р IS PAN

зруйновані після Другої світової війни; оригінальна західна стіна молитовного залу нині служить західним фасадом будинку.

Південний фасад синагоги (рис. 5), прорізаний трьома високими арковими вікнами молитовного залу на сході, невеликим прямокутним вікном верхнього поверху на заході, і невеликим вікном першого поверху, яке видно на плані будівлі (рис. 18). Останнє вікно було захищене металевими ґратами, і служило для скидання зжитих молитовників до тимчасової *тенізи* (сховища пошкоджених священних текстів та предметів, які заборонено знищувати) [47]. Фасад був гладко тинькований і побілений, без жодного декору. Під тиньком, в простінках між вікнами були влаштовані розвантажувальні арки, що надавали можливість мурування контрфорсів (рис. 20), які ймовірно були передбачені з самого початку, але чомусь ніколи не були побудовані. Південно-східний кут підпирає похилий контрфорс. Кладка цього кута свідчить про одночасне будівництво стіни і контрфорсу, що свідчить про його походження як складової первісного задуму, а не пізнішого конструктивного підсилення. Похила форма контрфорсу відрізняє його від східчастих готичних опор, які були поширенні в регіоні до

XVII ст. Похилі контрфорси Великої синагоги Магарша, можливо, мали своїм джерелом образ біблійного храму в іконографії XVII ст. (див. нижче; рис. 14). Як вже згадано, ймовірно аттик увінчував цей фасад, а також північний фасад до реконструкції даху.

Як згадано вище, гарматне ядро застрягло над прямокутним вікном верхнього поверху, і це місце ніколи не було забілене (рис. 5). Стіна тріснула «від фундаменту до верхнього краю стіни» [48] в місці попадання ядра, як сказано в пізніх переказах і як можна бачити на фотографії. Однак, ствердження оповідача, що гарматне ядро стало причиною такої тріщини, здається перебільшеним. Цієї частини південного фасаду більше не існує.

Східний фасад синагоги був симетрично прорізаний трьома арковими вікнами (рис. 7); підвіконня центрального вікна, відповідно до розташування ковчега Тори всередині молитовного залу, було трохи вищим, ніж у бічних вікнах. Під час реконструкції після Другої світової війни, в східній стіні прорубали прямокутний отвір на місці ковчега Тори. Простінки між вікнами мали розвантажувальні арки, які створювали можливість будівництва контрфорсів, так само, як на південному фасаді. Фасад завершувала

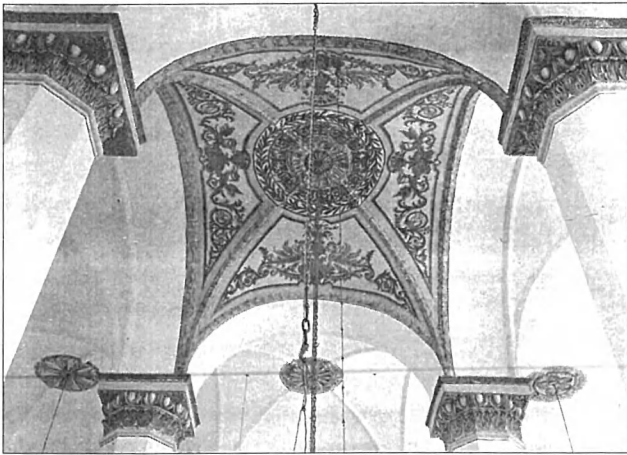

Рис 10. Велика синагога Магарша, інтер'єр, центральне склепіння. Фото Ш Зайчик, перед 1939 р IS PAN

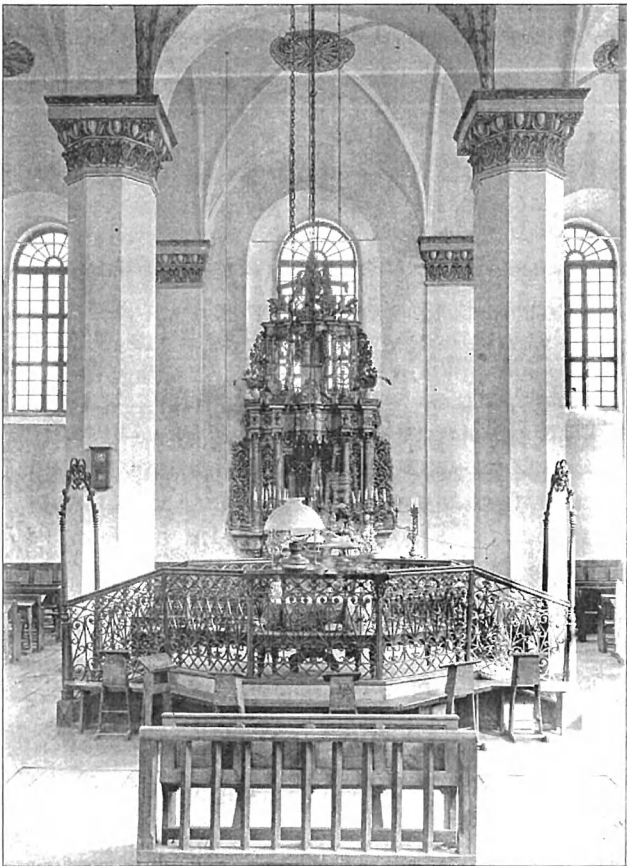

Рис 11 Велика синагога Магарша, інтер'єр, вигляд на схід Фото Ш Зайчик, перед 1939 р IS PAN

аттикова стінка та полігональний фронтон (рис. 6, 7). Додаткова, північна частина східного фасаду належала до північної прибудови синагоги.

Сучасний стан північного фасаду не дозволяє судити про його початкову фінестрацію. Ймовірно, за відсутності будь-яких прибудов, він був схожий на південний фасад, і теж мав три аркові вікна, а починаючи принаймні з XIX ст. був прихований за прибудовою. За спогадами, північна прибудова

була розділена на три «частини», і найбагатші жінки молилися на верхньому поверсі [49]. Можливо, три тамбури вели до вищезгаданих «частин» жіночих відділень. Ці входи були побудовані, ймовірно, без належного фундаменту і тому виглядають пошкодженими на довоєнній фотографії (рис. 7). Найзахідніша частина прибудови мала додатковий поверх, який займала згадана синагога м'ясників. Її аркові вікна були оточені профільованими обрамленнями. Північна прибудова була пошкоджена під час Другої світової війни (рис. 18), реконструйована в зменшеному вигляді при радянській владі, і, на решті, знесена після 1994 р.

Початкове внутрішнє планування синагоги було збережено до Другої світової війни з незначними змінами. Згідно спогадів поч. XX ст., в вестибюль синагоги можна було потрапити через двоє дверей в західному фасаді [50]. Післявоєнний план показує, що вестибюль був перекритий циліндричним склепінням з розпалубками (рис. 18). Тимчасова геніза та скарбниця, відділена товстою стіною, була розташована на південь від вестибюля. Судячи по її замурованому західному вікну, це приміщення було перетворене в скарбницю 1912 р., якщо не раніше (пор. рис. 2 і 4). Північне приміщення вестибюльної групи було відділене цегляною перегородкою, і належало синагозі Хевра Кадіша (Похоронного товариства). Можливо, це приміщення служило жіночим відділенням до будівництва північної прибудови, оскільки було з'єднане з молитовним залом лучковим отвором з відкосами, який досі зберігся в західній стіні. Вестибюль синагоги Хевра Кадіша був розташований з північного боку, в прибудові, і містив сходи, що вели на верхні поверхи. Над західним вестибюлем розміщувалася синагога Ватікін [51]. Вона була перекрита склепіннями, схожим на ті, які перекривали молитовний зал (див. нижче), і це приміщення з'єднувалось з молитовним залом трьома великими арковими отворами (рис. 8; центральний отвір служив дверним прорізом для виходу на балкон, який виступав у простір молитовного залу (рис. 9) [52]. Синагога м'ясників містилася на верхньому поверсі північної прибудови. Звідтам вів прохід на горище Великої синагоги, яке служило постійною *генізою* для всіх синагог Острога [53].

Чоловіки заходили у вестибюль синагоги через будь-які з двох дверей, і мусіли пройти до середини вестибюля, щоб увійти в арковий портал, який вів до молитовного залу. Молитовний зал лежав на п'ять сходинок нижче вестибюля. Понижений рівень підлоги молитовного залу згадано вже в XIX ст. [54]. Деякі дослідники пов'язують таку особливість з обмеженням на висоту будівлі у XVII ст. [55].

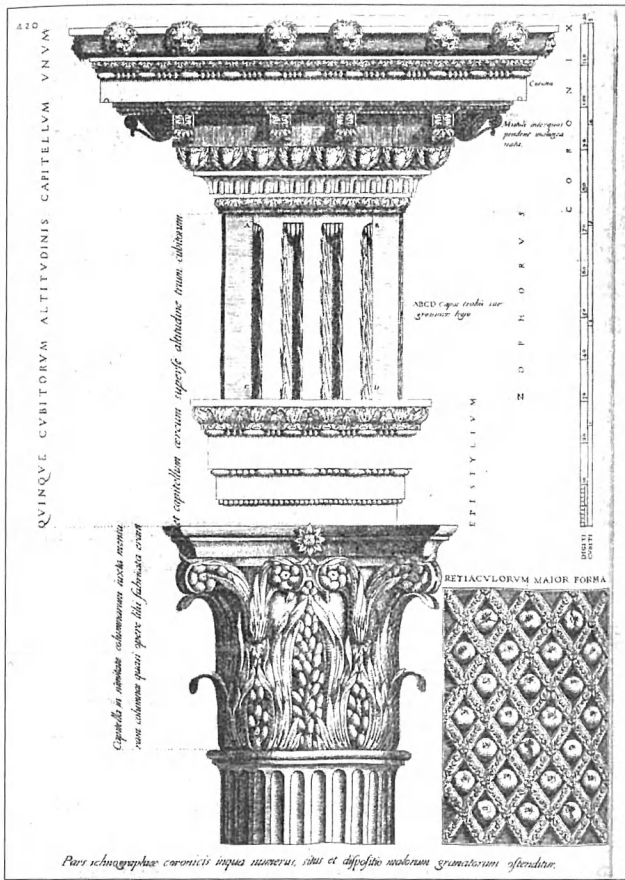

Рис 12 Хуана Баутиста Вільяльпандо (Juan Bautista Villalpando), ордер Храму, 1604 р

Молитовний зал синагоги Магарша є найстарішим збереженим зразком дев'ятипольового планування, оскільки Велика передміська синагога у Львові була зруйнована під час Другої світової війни. У Великій синагозі Магарша чотири восьмигранні колони з тесаного каменю, вісім пілястр і чотири кутові консолі несуть дев'ять однакових полів склепінь. Восьмикутний перетин колон, не поширений в обігу Відродження та бароко, бере свій початок від старішого, готичного професійного «словника», яким все ще користувалися у провінційній практиці 1620-х років. Колони не мали бази, вони були увінчані композитними капітелями, в яких коронка акантового листа, подібного до коринфських капітелей, містилася під доричним ехіном з іоніками, а рослинні завитки заповнювали чотири кути під абакою (рис. 8, 10, 11). Ці капітелі мали характерні ознаки зворотного застосування доричного і коринфського ордерів, першого над другим, в супереч з архітектурною теорією епохи Відродження. Цей ордер Шимон Зайчик визначив як «ні схематичний, ні звичайний» [56]. Разом з дев'ятипольовим укладом молитовного залу та з контрфорсами, в більшості заздалегідь передбаченими, але не побудованими, такі елементи були знаковими атрибутами Єрусалимського Храму, яким

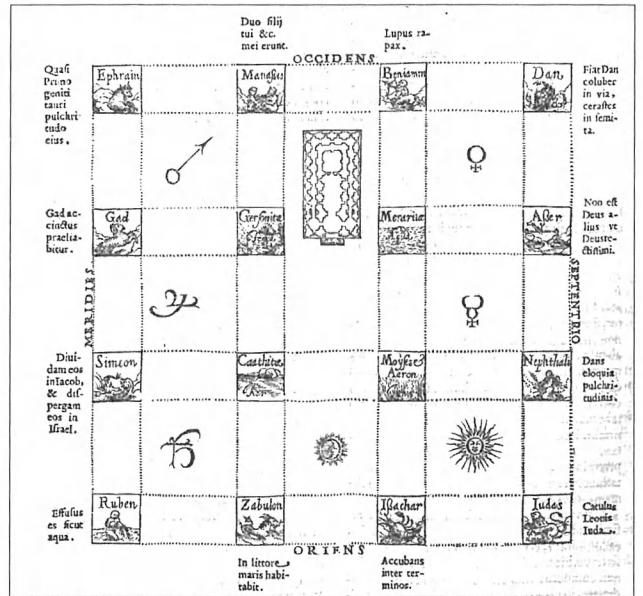

Рис 13 Хуана Баутиста Вільяльпандо, пояснення символіки Храму, 1604 р

його представлено в теоретичній архітектурній реконструкції Хуана Баутиста Вільяльпандо (Juan Bautista Villalpando) на початку XVII ст. (рис. 12, 13, 14) [57].

Склепіння були тиньковані та декоровані таким чином, щоб імітувати хрестове склепіння з профільованими ребрами, розділене підпружними арками (рис. 8–11). По мірі обсипання тиньку в процесі руйнації будівлі, цегляна кладка склепіння відкрилася у своєму початковому вигляді (рис. 16). Кожне поле склепіння складається з чотирьох нижніх воронкоподібних частин, які спочивають на колонах, пілястрах та консолях, і на яких спираються зімкнуті лопаті, завершені сферичною вставкою в zenіті склепіння. Ця форма склепіння виявляє використання готичних каменярських прийомів, попри те, що архаїчні елементи були потиньковані в Ренесансній манері.

У газетній статті 1897 р. було опубліковано заклик до ремонту синагоги [58]. Цей заклик в наступному десятилітті знайшов відгук, коли маляр Залман Гехберг, став головним габаєм синагоги [59]. Реконструкція інтер'єру, яка включала замурування

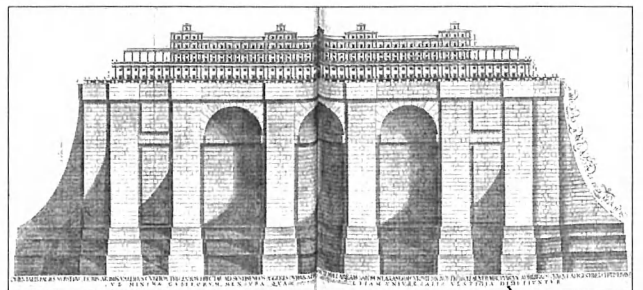

Рис 14 Хуана Баутиста Вільяльпандо, Фасад Храму, 1604 р

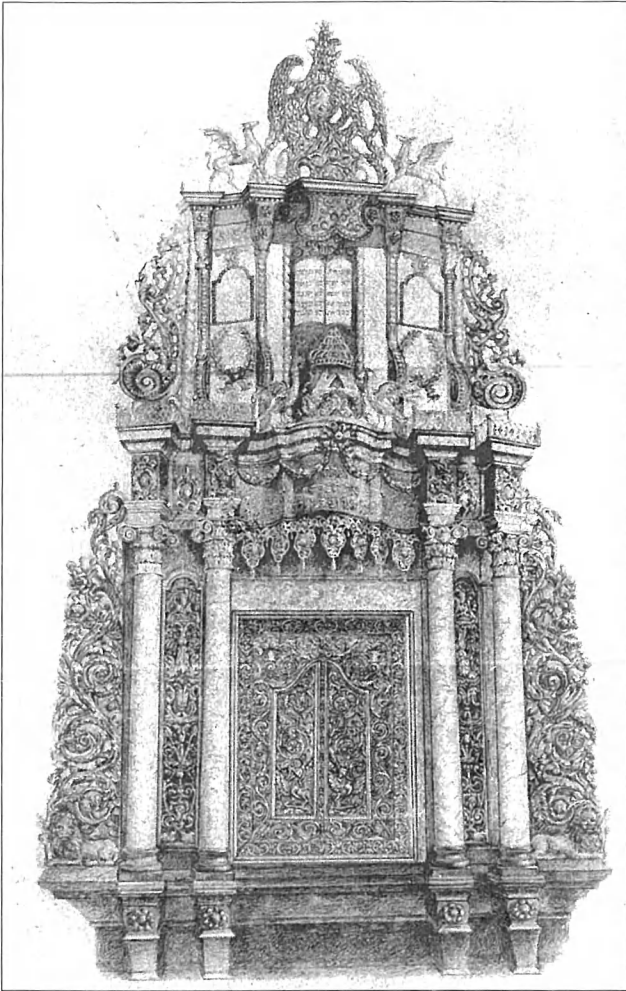

Рис. 15 Велика синагога Магарша, ковчег Тори.
Малюнок олівцем, 1900? р. MNW.

Рис. 17 Велика синагога Магарша, «нер тамід» на
західній стіні молитовного залу.
Фото Сергій Кравцов, 2011 р. СJA

ніш на східній стіні, була проведена до 1907 р.; ці ніші були знову відкриті після Другої світової війни [60]. Згідно з іншим джерелом, інтер'єр та екстер'єр були реконструйовані 1912 року: згодом, тоді

були запрошені неєврейські фахівці з Москви; вони позолотили ковчег Тори і розписали центральне склепіння, капітелі колон і пілястри «зображеннями тварин і птахів» [61] (насправді, крилаті істоти були зображені на центральному полі склепіння). Всі ці зміни помітні на фотографії 1930-х років (рис. 10). Капітелі та консолі були розписані яскравими фарбами в 1897–1912 рр., тоді як інші внутрішні поверхні були просто побілені.

Ковчег Тори займав середину східної стіни. Здається, що спочатку ковчег був відносно невисоким і розміщувався у великій ніші під центральним вікном (рис. 11, 15). Новий багатоярусний ковчег Тори, зображений на фотографіях початку ХХ ст., ймовірно, постав ще у ХVІІІ ст., а його верхня частина контражно освітлювалась вікном. Згідно анотації до малюнку невідомого художника (рис. 15) [62], ковчег був висотою 7,74 м, шириною 3,82 м та містився на 1,50 м вище підлоги молитовного залу. Багатоярусний дерев'яний, різьблений ковчег був розписаний та покритий позолотою, кріпився до стіни, до нього вели центральні східці. Ковчег збудовано на хвилястому та ступінчатому плані. Нижній ярус ковчегу підтримували консолі з волютами; вони несли п'єдестали, стрункі коринфські колони й антаблемент, що обрамлювали шафу з сувоями Тори. Центральна опукла частина антаблементу містила напис: «І покладеш те віко згори на ковчега» (Вихід 25:21). Цей напис встановлював змістовний зв'язок між ковчегом Тори та біблійним Ковчегом Завіту. Двері шафи, панелі між колонами і «вуха», прикріплені до стіни по обидві сторони ковчегу, були прикрашені різьбленим гротескним виттям, серед якого помітні орли, які клюють змію в нижній частині дверних ступок, і леви, які відпочивають в нижній частині «вух». Антаблемент був прикрашений фестонами, завитками і картушами та обгороджений по верху бронзовим ажурним парапетом.

Стрункі колонки, розташовані на волютах, розділяли другий ярус ковчегу на три поля і підтримували легкий антаблемент. Центральне поле містило рельєфне зображення двох рук, складених в жесті благословення первосвященників і увінчаних Корonoю первосвященства. Два різьблені птахи, які натякали на херувимів, стояли обабіч цієї композиції. У свою чергу, по їх сторонах були поміщені символи служіння Левитів – миска і глечик (рис. 15). Вище корони були встановлені Скрижалі Завіту, а над ними – Тетраграматон (чотирибуквене Ім'я Господа, що не вимовляють). Бічні поля що містили панелі з завитками, межували з «вухами» різьбленими в стилі рококо, які стилістично відрізнялися від «вух» першого ярусу ковчегу, і, ймовірно, походили з кінця ХVІІІ ст. Весь ковчег був

увінчаний центральним елементом, до якого обабіч примикали два грифони. Цей елемент неможливо ідентифікувати на фотографіях через контраст заднього світла.

Восьмикутна біма стояла в центрі молитовного залу, між чотирьох стовпів (рис. 11); вихід на неї здійснювався північними та південними східцями. На найстарішій фотографії 1901 р. зображено дерев'яне огороження навколо біми [63], яке близько 1912–1913 рр. було замінено на металеве, що також мало металеві ворота, які вели до сходів.

На південній стороні від входу в молитовний зал, в західній стіні, була ніша, декорована як камінь; вона містила «нер тамід» (негасимий вогонь, рис. 17). Переказували, що він був запалений в пам'ять Магарша [64]. На північній стороні від входу стояла скриня для збору пожертв з написом: «Таємний дарунок погашує гнів» (Прит. 21:14) [65].

На задній, західній стіні молитовного залу виділявся вищезгаданий балкон, на який можна було потрапити з верхнього поверху, з синагоги Ватікін (рис. 9). Мурований балкон підтримували дві круглі колони; вони несли прикрашений ліпними гірляндами антаблемент, зверху обнесений литими чавунними перилами. Зі східної сторони на перилах була панель із зображенням двох левів, що тримають вінок з написом, згодом 1852 р. Єдина відомість щодо використання цього балкона це згадка про жінок, які ставали там на свято Сімхат Тора, спостерігаючи за *гакафот* (кола, які водять чоловіки з сувоєм Тори) [66]. За переказами, аналогічний балкон у Великій передміській синагозі Львова використовувалось як місце для нареченої, тобто мав подібну функцію—дозволяв жінкам бути присутніми у молитовному залі, не входячи до нього [67]. Історик Маєр Балабан згадував про те, що в інших великих синагогах такий балкон служив місцем хлопчачого хору, який підспівував кантору [68], але стосовно Острога така інформація не підтверджена.

Велика Синагога Магарша була пошкоджена під час боїв 1941 р. На певному етапі, синагога була спустошена—зникли її ритуальні предмети, світильники та меблі. За словами очевидця, який побував в Острозі в 1944 році, синагога стояла без даху; двері, вікна і дошки підлоги були зірвані, стіни брудні [69]. Судячи з плану будівлі, складеного після Другої світової війни, серйозної шкоди було завдано в основному північним прибудовам (рис. 18). Тим не менше, західна частина найстарішої будівлі, у тому числі вестибюль і поверх над ним, була знесена в 1960-ті роки [70]. Уціліла частина будівлі була покрита вальмовим дахом, а внутрішній простір розділений на три поверхи, щоб пристосувати приміщення під фармацевтичний склад (рис. 19, 20). Нові зовнішні сходи були

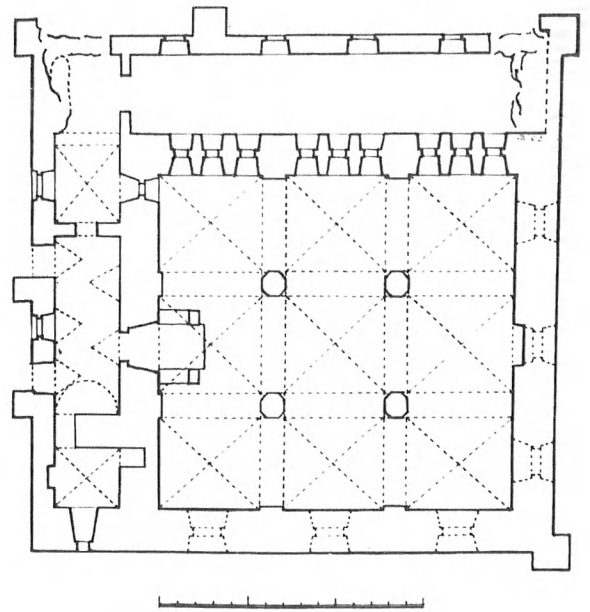

Рис. 18 Велика синагога Магарша, план, після 1944 р. С.ІА

прибудовані до молитовного залу з заходу. Північні прибудови були знесені, а потім відновлені у вигляді одноповерхової прибудови під односклиним дахом. У такому стані колишня синагога пережила радянський період [71].

У незалежній Україні, фармацевтичний склад забрався з будинку, зник дах разом з перекриттям тимчасових поверхів, сходами та північною прибудовою. Стан будівлі, яка зовсім не захищена від атмосферних чинників, стрімко погіршився (рис. 16). Нащадки острозьких євреїв, які проживають в Ізраїлі, дійшли до згоди з обласною владою, щоб перетворити зруйновану синагогу в музей, і проект реконструкції був замовлений в інституту «Укрзахідпроектреставрація». Українська сторона збрала деревину для нового даху, але фінансова криза 2008 року паралізувала всі подальші зусилля [72].

Висновки

Велика синагога Магарша є видатною пам'яткою єврейської сакральної архітектури. Побудована в 1620-х роках, вона свідчить про ключовий момент розвитку в архітектурі «великих» східноєвропейських синагог [73]. Ця синагога не тільки запровадила надійну систему опор та склепінь, що дозволила перекривати просторі зали у відповідь на зріст єврейських громад, а й відповідала літургійним вимогам, які склалися в той час в Речі Посполитій. Вона також промовляла новою, алегоричною мовою бароко, яка натякала на образ Храму, запропонований на поч. XVII ст. єзуїтом Вільяльпандо в коментарі до видіння про рока Єзекіїля. Єзуїтська іконографія Храму була застосована і в Великій синагозі Магарша тому, що

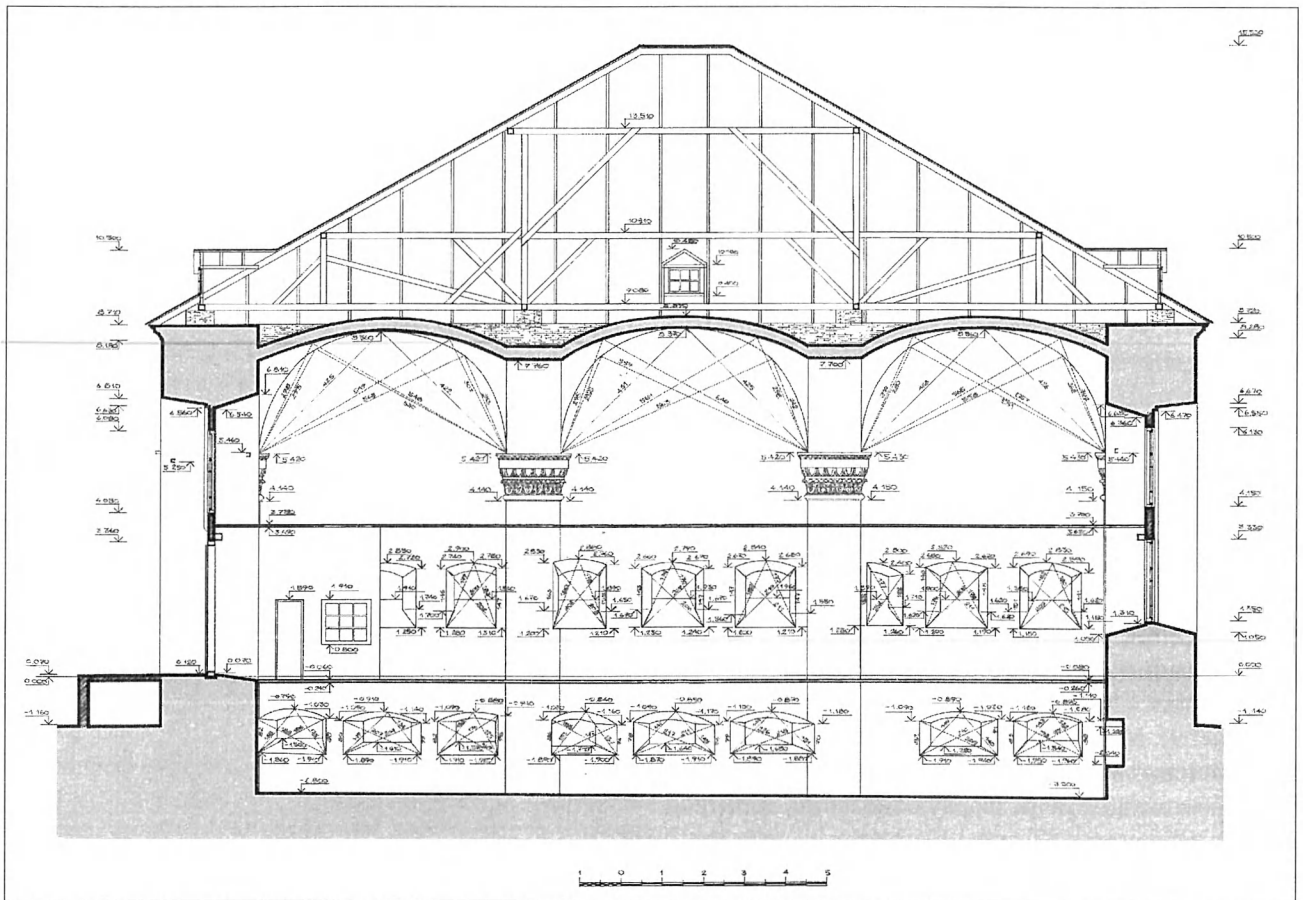

Рис 19 Велика синагога Магарша, повздовжній розріз, вигляд на північ
Кресленик Ярема Чурилик, Едуард Демцюх, Остап Василина, 1994 р С/А

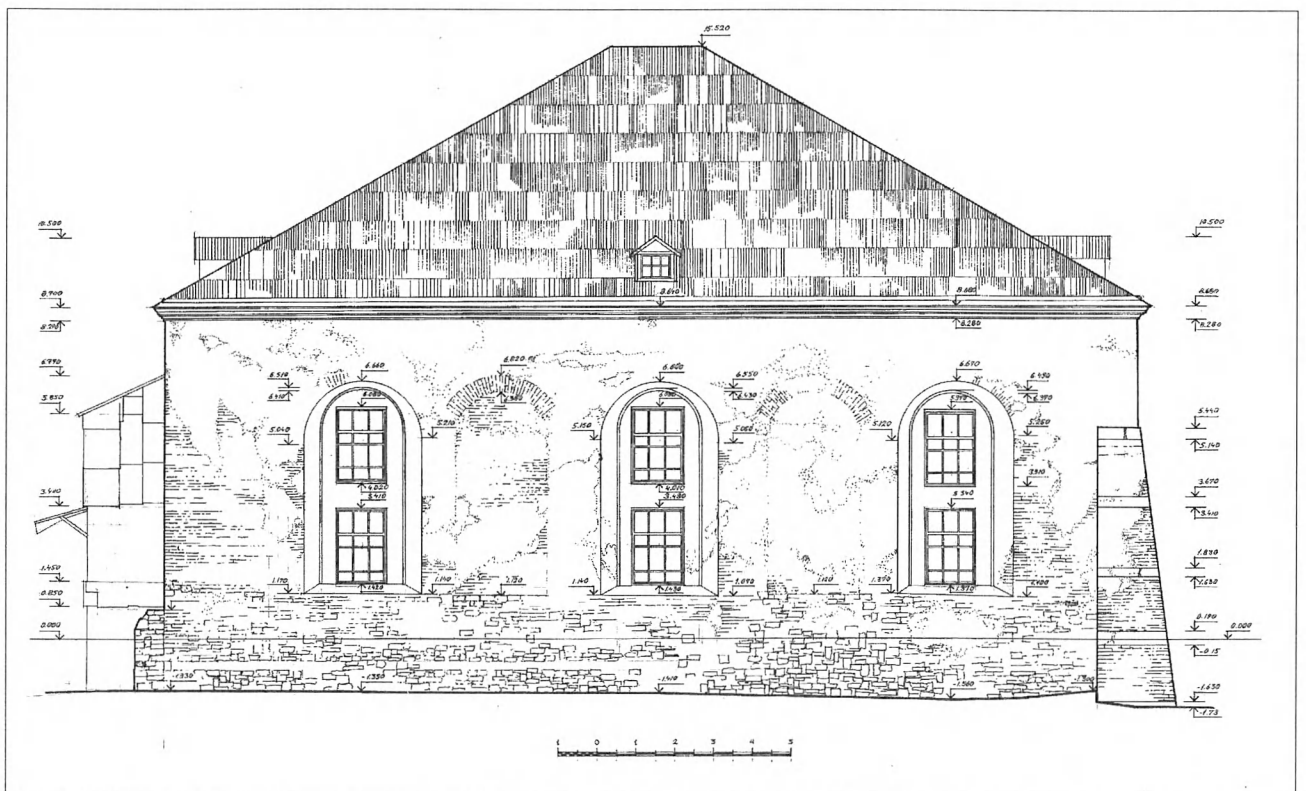

Рис 20 Велика синагога Магарша, південний фасад
Кресленик Я. Чурилик, Е. Демцюх, О Василина, 1994 р С/А

вона ймовірно була запроєкована архітектором-християнином Джакомо Медлені. Таким чином, архітектор привніс в будівлю синагоги космічну символіку і есхатологічне значення відновленого Храму, небажане для Католицької Церкви, але, ймовірно, близьке сердець віруючих євреїв. Євреї Острога ділилися переказами, які пов'язують видиму форму їх синагоги з єврейською есхатологією. Зокрема, вони вірили, що стіни синагоги Магарша оплакують руйнування Єрусалимського Храму,

коли з них падає тиньк [74], а її стовпи подібні колонам Храму [75]. Неясно однак, в якій мірі вони були обізнані з концепцією архітектора, що лежала в основі образу синагоги. За всіма можливими причинами, дев'ятипольова схема Великої синагоги Магарша була широко розповсюджена в Речі Посполитій і поза її межами аж до XIX ст. Її композиція наповнювалася новими змістами після її перенесення на нові місця [76].

ДЖЕРЕЛА

1. Menaḥem Mendl Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma* (Berdichev, 1907), 2, 29. Нове прочитання найдавнішої епітафії датує її 1520 роком. Див. Михаил Носоновский и Александр Фишель, «Старейшее еврейское надгробие из Восточной Европы на разрушенном кладбище из Острога», <http://www.berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer1/Nosonovskiy1.php> (останнє звернення 1 лютого 2016 р.).
2. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 31
3. Там само, 31.
4. Там само, 38–39.
5. Kaźmierczyk, «Podział kahału Ostrogskiego w pierwszej połowie XVIII wieku.» *Jewish History Quarterly* 4 (200) (December 2001): 536.
6. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 43–49.
7. Цей будинок стояв напроти синагоги Реб Йоспи і не-подалік синагоги Реб Єві: Mikhel Grines, *Ven dos lebn hot geblit* (Buenos Aires, 1954), 159.
8. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 47. Тут і далі біблійні тексти подані в перекладі Івана Огієнка.
9. А. Перлштейн, «Описание города Острога.» *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*, год 3, № 4 (Москва, 1847), 138; Leon Mendelsberg, «Die Stadt Ostroma in Wolynien und ihre jüdische Denkmäler der Vorzeit.» *Ha-melits* 12 (15.12.1860 [27.12.1860]): 214.
10. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 26. Поп. Mikhel Grines, *Ven dos lebn hot geblit* (Buenos Aires, 1954), 139, 149; Ben-Zion Ayalon, «Ostroma birat vohlin ve-ha-gliilot,» in *Pinkas Ostroma sefer-zikaron le-kehilat ostroma*, ed. Ben-Zion H. Ayalon (Tel Aviv, 1960), 86.
11. Avrom Rekhtman, *Di yidishè etnografie un folklor* (Buenos Aires, 1958), 65
12. Yitzhak Reitbord, *Kehilat yitzhak al ha-torah* (Vilna, 1900), 89. Поп. Benyamin Levin, *Hamesh yadot al hamishah humshei torah*, part one (Vilna, 1904), 199; Reuven Margoliot, *Toldot adam maran shmuel eliezer edels* (Lemberg, 1912), 89 (відносно синагоги); Rekhtman, *Di yidishè etnografie*, 64–65 (відносно ешиви). Цю легенду, розвинену в хасидському стилі, див. Ayalon, «Ostroma birat vohlin ve-ha-gliilot,» 48–51.
13. Stanisław Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroma Materiały do historii Wolynia* (Warszawa, 1913), 118–119; Sergey R. Kravtsov, «Juan Bautista Villalpando and Sacred Architecture in the Seventeenth Century,» *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 64, no. 3 (Sep., 2005): 320, 337n48. Автори вдячні Ніні Шестаковій за спроби знайти цей привілей в Центральному Історичному Архіві України у Львові, де вона зберігалася за свідством Кардашевича
14. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 51–58.
15. Nathan Hanover, *Abyss of Despair (Yeven Metzulah)*, trans. Avraham J. Mersch (New Brunswick and London, 1983), 71.
16. Hanover, *Abyss of Despair*, 95
17. Haim Yonah Gurland, *Le-korot ha-gzerot al israel*, issue 2 (Kraków, 1888), 15
18. Gabriel son of Yehoshua, *Petah teshuvah* (Amsterdam, 1651), fol 10v; Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 18, 20
19. Сергей Бершадский, «Материалы по истории евреев в Польше и Литве,» *Еврейская библиотека* 7 (1879), третя пагінація, 35; *Регесты и надписи Свод материалов для истории евреев в России*, т. 1 (Ст Петербург, 1899), 452.
20. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 58–61.
21. Там само, 26, 64, з текстом присвячення.
22. Там само, 545–46
23. Там само, 4–5 і всюди. Про конфлікт між двома частинами Хевра Кадіша див. там же, 4, 170.
24. Там само. Поп. Kaźmierczyk, «Podział kahału,» 547.
25. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 334–35; Rekhtman, *Di yidishè etnografie*, 66–67; Ayalon, «Ostroma birat vohlin ve-ha-gliilot,» 55–58. ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, сп.6, арк. 83–84зв (САНJP, НМ2/7960 5).
26. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 334.
27. Николай Костомаров, *Последние годы Речи Посполитой* (вид. 2-е. Ст Петербург, 1870), 482.
28. Польський географічний словник і Бібер повідомляють, що ядро було вмуровано в стіну після війни. Див. J. Krz. [Tadeusz Jerzy Stecki], «Ostróg,» в: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol 7 (Warszawa, 1886), 687; Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroma*, 25
29. За легендою, ланцюг початково був з чистого золота і лише потім його замінили на залізний. Золотий ланцюг продали і гроші поділили між бідними щоби

- вони не зазрили Богу. Див. Микола Манько і Рафаель Шпізель,, «Неопублікований історичний нарис і записи легенд з острозької єврейської давнини російського літератора Пантелеймона Юр'єва,» в: *Єврейське краєзнавство та колекціонування*, ред Леонід Фінберг (Київ, 2005), 90.
30. Sergey R. Kravtsov, «A Synagogue in Olyka: Architecture and Legends,» in *Jewish Cultural Studies*, vol. 1: *Jewishness Expression, Identity, and Representation*, ed. Simon Bronner (Oxford, 2008), 72–73.
31. Інтерв'ю з Фрідлем Корецьким (нар. 1922), записане експедицією Єврейського університету в Ст. Петербурзі, 5.7.1990, CJA Archives.
32. *Pinkas ha-kehilot Polin*, vol. 5: *Vohlin u-folesyeh*, 39–40.
33. *Yalkut vohlin* 1 (1945): 32.
34. Mordechai Altshuler, *Yahadut ba-makhbesh ha-sovyeti bein dat le-zehut yehudit be-vrit ha-mo'atsot, 1941–1964* (Jerusalem, 2008), 74 n8; ДАРО, ф. R-204, оп. 12, сп. 1, арк. 35.
35. Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*, 118.
36. Szymon Zajczyk, «Architektura barokowych bóżnic murowanych w Polsce (zagadnienia i systematyka materiału zabytkowego),» *Biuletyn naukowy, wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej* 4 (1933): 194.
37. Сергій Юрченко, «Про час будівництва Луцької брами в Дубні,» *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії архітектури та містобудування*, т. 241 (Львів, 2001), 511–516. Юрченко обґрунтовує свої висновки шістьма листами, якими обмінялися Медлені і Олександр Заславський.
38. Kravtsov, «Juan Bautista Villalpando,» 322.
39. Maria and Kazimierz Piechotka, *Bramy nieba Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (Warsaw, 1999), 220
40. Пётр Рычков, *Дорогами южной Ровенщины* (Москва, 1989), 92.
41. Там само, 92.
42. Piechotka, *Bramy nieba*, 223.
43. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroha*, 26.
44. Там само, 252.
45. *Ha-tsfirah* 37 (19.9.1884 [1.10.1884]): 301.
46. За Рехтманом, напис був складений з мозаїки дрібних прямокутних камінців. Rekhman, *Di yidishe etnografie*, 65.
47. Grines, *Ven dos lebn hot geblit*, 144, 147.
48. Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroha*, 24; Ayalon, «Ostrah birat vohlin ve-ha-glilot,» 62.
49. Grines, *Ven dos lebn hot geblit*, 148.
50. Там само, 141.
51. Там само, 145.
52. Там само, 149.
53. Там само, 147. Поп. «Batei-knesiot u-vatei-midrashot,» 137.
54. Leon Mendelsberg, «Die Stadt Ostraha in Wolynien und ihre jüdische Denkmäler der Vorzeit,» *Ha-meliis* 12 (15.12.1860 [27.12.1860]): 214–16.
55. Рафаель Шпізель, «Синагога (Велика) острозька,» в: Ігор Пасічник ред., *Острозька Академія XVI–XVII ст. енциклопедія* (Острог, 2010), 359.
56. Zajczyk, «Architektura barokowych bóżnic,» 194.
57. Ioannes Baptista Villalpandus, and Hieronymus Pradus, *In Ezechielem explanationes et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolimitani commentarii et emaginibus illustratus opus*, 3 vols. (Rome, 1596–1604).
58. M. Shnaper, «Ostrah,» *Ha-tsfirah* 18 (21.1.1897 [2.2.1897]): 83.
59. Grines, *Ven dos lebn hot geblit*, 150, 321.
60. Бібер висловлював незадоволення цією реконструкцією в своїй книзі: Biber, *Mazkeret le-gdolei ostroha*, 26.
61. Ayalon, «Ostrah birat vohlin ve-ha-glilot,» 61–62, 87. «Зображення тварин і птахів» на колонах і пілястрах невідомі з фотографій синагоги.
62. Muzeum Narodowe w Warszawie, Dział Dokumentacji Graficznej, DI38842.
63. Heinrich Frauberger, «Über Bau und Ausschmückung alter Synagogen,» *Mitteilungen tier Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler* 2 [Frankfurt am Main], (October 1901), p. 21, fig. 23.
64. Grines, *Ven dos lebn hot geblit*, 141.
65. Там само, 141.
66. Там само, 146.
67. Jakób Schall, *Przewodnik po zabytkach żydowskich m Lwowa* (Lwów, 1935), 56.
68. Majer Bałaban, *Dzielnica żydowska jej dzieje i zabytki* (Lwów, 1909), 95; Idem, *Zabytki historyczne Żydów w Polsce* (Warszawa, 1929), 78–79.
69. Ibid., 454.
70. Інтерв'ю з Корецьким.
71. Див. також Рычков, *Дорогами южной Ровенщины*, 95–96.
72. Інтерв'ю з колишнім Головним архітектором Ровенської області Миколою Шолудько, травень 2011.
73. Barry Stiefel, «The Architectural Origins of the Great Early Modern Urban Synagogue,» *Leo Baeck Institute Year Book* 56 (2011): 105–34.
74. Ayalon, «Ostrah birat vohlin ve-ha-glilot,» 61, 87.
75. Grines, *Ven dos lebn hot geblit*, 142.
76. Sergey R. Kravtsov, «Synagogue Architecture in Lithuania,» in *Synagogues of Lithuania A Catalogue*, eds. Aliza Cohen-Mushlin, Sergey Kravtsov, Vladimir Levin, Giedrė Mickūnaitė, Jurgita Šiaučiūnaite-Verbickienė, vol. 1 (Vilnius, 2010), 47

Авторизований
переклад з англійської – П. Бенедюк

Єврейська громада Острога була однією з найстаріших і найбільш впливових на Волині. Велика Синагога Острога була побудована після 1627 року, коли власник міста видав розпорядження, яке забороняло спорудження синагог вищих за церкви, здійснення відправ у денний час, та ін. Проект синагоги був новаторським: просторий молитовний зал мав чотири внутрішні колони і дванадцять периметральних пілястр, котрі підтримували дев'ять однакових склепінь. Попередньою спорудою такого типу була Велика Приміська Синагога у Львові. Вона схожа на Велику Синагогу в Острозі своїми майже ідентичними формами, що дає підстави для припущення про існування спільного архітектора, імовірно Джакомо Медлені (пом. 1630), львівського цехового майстра, задіяний також на Волині. Символічне розташування архітектурного ордеру, дев'ятидільний план і додавання похилих контрфорсів припускають, що архітектор використав образ Єрусалимського храму, опублікований в 1604 році теологом Хуаном Батистою Віллалпандо. Синагоги Львова та Острога відтворюють схему з чотирма внутрішніми опорами і дванадцятьма вікнами для освітлення молитовної зали, популярної в Речі Посполитій та за її межами.

The Jewish community of Ostroh was one of the oldest and most affluent communities in Volhynia. The Great Synagogue in Ostroh has been built after 1627, when an owner of the town issued a privilege, prohibiting erection of synagogues higher than churches, conducting Jewish burials in the daytime, etc. The synagogue design was novel: a spacious prayer hall had four interior columns and twelve perimeter pilasters, which support nine equal vaulted bays. The preceding edifice of this type was the Great Suburban Synagogue in Lviv. It shared with the Great Synagogue in Ostroh some almost identical shapes, which suggests a common architect, who apparently was Giacomo Medleni (d. 1630), a Lviv guild master employed also in Volhynia. The meaningful placement of the architectural order, the nine-bay scheme of the ground plan, and an addition of the slanting buttresses suggest that the architect employed an imagery of the Jerusalem Temple published in 1604 by theologian Juan Bautista Villalpando. The synagogues of Lviv and Ostroh coined the scheme of four interior pillars and twelve windows illuminating prayer hall, which would become popular in the Commonwealth and beyond.